

Totalitno-historické rozprávanie ako dedičstvo normalizačnej historiografie*

ADAM HUDEK

Kľúčové slová: totalitne-historické rozprávanie, nacionalistický naratív, totalitarizmus, normalizácia, kontinuita, 1989

Hlavnou témou textu je analýza kontinuity historiografických postupov ilustrovaná na prípade totalitno-historického a nacionalistického rozprávania. Štúdia sa zaoberá otázkou, do akej miery sú obe kritizované interpretácie minulosti konštruované (či už vedome alebo nevedome) na základe postupov prebratých z historiografie obdobia socialistickej diktatúry. Do akej miery sa minulé vývojové trendy československej historiografie a najmä ich kontinuita po roku 1989 podpísali pod súčasné metodologické a interpretačné problémy českej a slovenskej historiografie? Je pretrvávajúca nedôvera voči moderným teoretickým konceptom a politizácia histórie príčinou alebo skôr dôsledkom pretrvávania totalitno-historického rozprávania a nacionalistického naratívu? V tejto štúdií sa zaoberám len českým a slovenským kontextom. Veľmi podobné trendy existujú aj v historiografiách susedných krajín. Som však toho názoru, že zapracovanie ďalších komparačných modelov by presahovalo dopredu dané tematické aj rozsahové obmedzenia.

Totalitno-historický výkladový model môžeme definovať ako naratívny prístup, ktorý proti sebe stavia zlý „režim“ a nevinnú ovládnutú „spoločnosť“.¹ Tento interpretačný náhľad na fungovanie socialistickej diktatúry predpokladá schematickú dichotómiu všemocného vládnuceho režimu a bezmocnej, väčšinou indoktrinovanej, atomizovanej masy obyvateľov.² Totalitno-historický výkladový model fakticky upiera väčšine ľudí schopnosť zmysluplného jednania a samostatného myslenia – ľudia jednali konformne pretože k tomu boli donútení násilím, alebo boli indoktrinovaní.³ Ako v kritike tohto

* Štúdia vznikla v rámci grantového projektu VEGA č. 2/0104/13 *Slovensko po r. 1968. Cez mráz normalizácie k samostatnej Slovenskej republike a demokracii* a bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV 0628-11 *Štátne hranice a identity v moderných slovenských dejinách*.

¹ PULLMANN, Michal. Sociální dějiny a totalitněhistorické vyprávění. In *Soudobé dějiny*, 2008, roč. 15, č. 3–4, s. 704.

² RÁKOSNÍK, Jakub. Tři cesty soudobé české historiografie komunismu. In KALOUS, Jan – KOČIAN, Jiří (eds.) *Český a slovenský komunismus (1921-2011)*. Praha : Ústav pro studium totalitních režimů; Ústav pro soudobé dějiny, 2012, s. 16.

³ PULLMANN, Michal. *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha : Scriptorium, 2011, s. 16.

výkladového modelu píše historik Michal Pullmann: „*Mezi «režimem» a «společností» tak byla vytvořena pomyslná dělicí čára, vyznačující sféru manipulativních snah «režimu», přicházejících z vnějšího světa (ze Sovětského svazu) a snášejících se jako zlá síla na v zásadě nevinnou, protože ovládnutou «společnost».* Do této černobílé šablony (monolitního «režimu» versus ovládnuté «společnosti») byla pak zasazena drtivá většina vyprávění o komunistické diktatuře: *ať jsme se dozvídali o nastolení diktatury či o útlaku v padesátých letech anebo o reformním hnutí šedesátých let či povaze takzvané normalizace.*“⁴ Podľa Pullmana úspech tohto modelu v 90. rokoch súvisel s jeho tromi prísľubmi:

1.) Umožnil naviazať na disidentské poňatie boja proti komunizmu využívajúce pojmy občianskej spoločnosti. Post-komunistická spoločnosť sa tak aktívne mohla prihlásiť k hodnotám, ktoré boli vnímané ako „morálne“.

2.) Umožnil presadiť predstavu o lineárnych dejinách komunistickej diktatúry, ktoré nevyhnutne viedli k jej pádu a „návratu“ k demokracii.

3.) Umožnil prezentovať socialistickú diktatúru ako zvonku vnútený systém, nekompatibilný s dlhodobými vývojovými tendenciami strednej Európy. Tento všeobecne neprijateľný politický režim podporovaný „renegátmi“ na čele komunistickej strany bol zničený celonárodnou revolúciou, pod vedením aktívnych disidentov a odbojárrov. Výhodou teórie o komunizme ako zahraničnom importe udržiavanom sovietskou ozbrojenou mocou je, že vlastne zbavuje väčšinu obyvateľstva zodpovednosti za totalitné zriadenie.⁵

Je očividné, že využiteľnosť a užitočnosť týchto prísľubov je v prvom rade politická. Totalitno-historické rozprávanie je totiž podľa jeho kritikov v prvom rade prejavom politickej instrumentalizácie najnovších dejín za účelom legitimizácie postkomunistického vývoja. Legitimita stredoeurópskych liberálnych demokracií do značnej miery stojí práve na odmietaní socialistickej diktatúry, symbolickom význame jej pádu a potrebe morálneho vymedzenia sa voči komunistickej „totalite“.⁶ Postkomunistické režimy v strednej Európe po roku 1989 budujú svoju legitimitu na odvrhnutí komunistickej skúsenosti a svoju novú identitu zakladajú na zakladateľskom mýte o zániku komunizmu.⁷ Základným problémom je, že politické a vedecké očakávania týkajúce sa historického výskumu sa tu dostávajú do čoraz väčšieho rozporu. Z pohľadu rastúceho zástupu kritikov totalitno-historickej interpretácie socialistickej diktatúry je tento spôsob výkladu vedecky neudržateľný, pretože je príliš spolitizovaný a teda nekompatibilný s nárokmi

⁴ PULLMANN 2008, s. 705.

⁵ Tamže, s. 706.

⁶ Pozri: KOPEČEK, Michal. In search of „National Memory“ The Politics of history, Nostalgia and the Historiography of Communism in the Czech Republic and East Central Europe. In KOPEČEK, Michal (ed.) *Past in the Making, Historical revisionism in Central Europe after 1989*. Budapest; New York : CEU Press, 2008, s. 75-95; KOPEČEK, Michal. Historická paměť a liberální nacionalismus v Česku a střední Evropě po roku 1989. In GJURIČOVÁ, Adéla – KOPEČEK, Michal (eds.) *Kapitoly z dějin české demokracie po roce 1989*. Praha; Litomyšl : Paseka, 2008, s. 227-259.

⁷ MAYER, Françoise. *Češi a jejich komunismus. Paměť a politická identita*. Praha : Argo, 2009, s. 19.

kritickej vedy. Michal Pullmann z hľadiska postojov k totalitno-historickému výkladovému modelu dáva historikovi len dve protikladné možnosti. Buď dá prednosť „*nereflektované morální funkci, tedy bezprostřední nápravě křivd, demonstrativnímu zapuzení zla a sekulární podobě rozhršení*“ alebo sa vráti k „*nárokům kritické vědy s jejími požadavky metodologické otevřenosti, ... a zejména pak kritického střetávání různých výkladových modelů*“.⁸ Otázkou je, či takéto rozdelenie nie je príliš čierno-biele. Samozrejme, striktné povedané, história nie je morálka a morálne hodnotenie v žiadnom prípade nemôže byť účelom vedeckej práce. História nie je resp. nemala by byť slúžkou súčasnosti. Profesionálny historik neodsudzuje, neoslavuje, ale vysvetľuje.⁹ Toto je ale popis ideálneho stavu, ktorý je len ťažko vo svojej úplnosti dosiahnuteľný. Skôr naopak, debata o komunistickej minulosti, ktorá má zásadné a nepopierateľné presahy do súčasnosti, nemôže byť len akademická, pretože je súčasťou zápasu o vytvárané nadchádzajúcej budúcnosti.¹⁰

Kategorizácia Michala Pullmanna, však obhajcom totalitno-historického rozprávania fakticky berie status vedcov a priraduje ich skôr do skupiny poslušných vykonávateľov straníckych a štátnych záujmov. To je však príliš ostré odsúdenie, pretože tu nemusí ísť o reflektovanú politickú nadprácu ani o cieľnú snahu sabotovať nové smery výskumu. V tomto prípade by sa žiadal o niečo zhovievavejší postoj. Koniec-koncov iné ako politické dôvody pretrvávania totalitno-historického smeru uvažovania naznačuje aj Pullmann.¹¹ Je ním banálna jednoduchosť, bezproblémovosť a dôverná znalosť tohto tradičného interpretačného modelu, ktorý umožňuje jasnú orientáciu v období socialistickej diktatúry. Inými slovami, je to výsledok tak často spomínaného nezájmu „mainstreamovej historiografie“ o nové metodologické a teoretické koncepty.

Čo je však od historikov nutné požadovať je priznanie, že nevytvárajú objektívne, absolútne pravdivé nemenné obrazy minulosti. Historik je chtiac-nechtiac produktom spoločnosti a jeho dielo odráža aj prostredie v ktorom vzniklo. Spoločenská a politická angažovanosť nie je negatívna, ale naopak skôr apriórna vlastnosť poznávania. Je preto potrebné, aby si bol historik tejto pozície vedomý a reflektoval na ňu.¹² Práve neschopnosť tohto typu reflexie je zásadným problémom zástancov totalitno-historického rozprávania.¹³ Mnohí z nich totiž vyššie načrtnutý obraz socialistickej diktatúry považujú za definitívne

⁸ PULLMANN 2008, s. 717.

⁹ Takto definuje pozíciu histórie petícia francúzskych historikov *Liberté pour l'histoire*. http://www.lph-asso.fr/index.php?option=com_content&view=article&id=2&Itemid=13&lang=en (posledný náhľad 28. 6. 2013). K tomu pozri aj texty v rubrike FÓRUM – *Medzi vedou a politikou – večná dilema histórie?* uverejnené na stránke www.forumhistoriae.sk.

¹⁰ ŠKABRAHA, Martin. Tři stezky (ke) komunismu. In *Dějiny-Teorie-Kritika*, 2010, roč. 7, č. 1, s. 24.

¹¹ PULLMANN 2008, s. 716.

¹² MICHELA, Miroslav. Strážcovia strateného času. Diskusie o dejinách a historici na Slovensku. In *Historický časopis*, 2011, roč. 54, č. 4, s. 698.

¹³ To sa samozrejme netýka len historikov, ale všetkých obhajcov tohto konceptu.

a objektívne vykreslenie reality, na ktorom netreba nič meniť. Nové poznatky treba len vhodne zakomponovať do už vytvorenej schémy, prípadne ich odmietnuť ako „nedôležité“ deviácie. Z tejto pozície sú nové výkladové postupy chápané ako „popretie pravdy“, čo je snaha, ktorá z logiky veci nemôže mať vedeckú, ale výlučne politickú resp. ideologickú príčinu. Výsledkom je rutinné označovanie kritikov totalitno-historického rozprávania za prívržencov komunizmu alebo popieračov zločinov komunistických režimov.¹⁴ Automatická politizácia celého problému však už zárodku ničí možnosť mimoriadne potrebnej vedeckej diskusie. Je totiž v záujme rozvoja historiografie ako vedy, aby všetky jej závery prechádzali konštantnou kontrolou, spresňovaním a odôvodnenou revíziou. Len ideologické a nevedecké konštrukty sú totiž imúnne voči novým poznatkom.¹⁵

Pullmann tvrdí, že relatívna okrajovosť sociálno-historického bádania, vytesnenie zahraničných diskusií a jednoduchá politická instrumentalizácia najnovších dejín sú dôsledkom presadenia totalitno-historickej narácie.¹⁶ Celý problém však možno aj obrátiť a sformulovať do otázky, či práve spomenuté tri faktory nie sú skôr príčinou kritizovaného spôsobu nazerania obdobia socialistickej diktatúry. Tvrdenie o pretrvávajúcom dedičstve niektorých postupov marxistickej historiografie z obdobia rokov 1948 – 1989 do súčasnosti nie je samozrejme nové. Viackrát sa objavilo aj u slovenských historikov.¹⁷ Odstup alebo neznalosť moderných teoretických prístupov, politizácia histórie a ignorovanie zahraničných diskusií predstavujú dlhodobý problém českej a slovenskej historiografie. Uzavretosť v úzkych etnocentrických hraniciach, poplatnosť politickým a mocenským potrebám, jednoduchá deskriptíva v intenciách pozitivistického prístupu, to všetko sú problémy, na ktoré kritici poukazovali už v 60. rokoch.¹⁸ Treba tiež zdôrazniť, že vývoj českej a slovenskej historiografie v normalizačnom období tieto vývojové smery len ďalej posilňoval. Aj tu však išlo len o pokračovanie trendu, ktorý v českom a slovenskom prostredí začal už počas destalinizácie. Pád absolútnej autority stalinizmu v roku 1956 a ukončenie revizionistického pokusu o zvedčenie a odideologizovanie marxizmu v 60. rokoch mali pre rozvoj teoretických konceptov v českej a slovenskej historiografii fatálne následky. Skúsenosti zo stalinistického obdobia zneuží-

¹⁴ Najlepšími príkladmi sú recenzie na knihu Michala Pullmanna v *Lidových novinách*: REJŽEK, Jan. Ještě o normalizaci. In *Lidové noviny*, 9. 6. 2011; KOLLER, Jaroslav. Kdo je tady normalizátor? In *Lidové noviny*, 24. 6. 2011. V slovenskom prostredí pozri napr.: MORVAY, Peter. Aby mohli vládnuť s komunistami. In *SME*, 11. 4. 2013.

¹⁵ Pozri: TUCKER, Aviezer. Historiographic Revision and Revisionism, The evidential Difference. In KOPEČEK 2008a, s. 1-15.

¹⁶ PULLMANN 2008, s. 704.

¹⁷ Medzi najnovšie práce na túto tému patria: MICHELA 2011; KOVÁČ, Dušan. *O historiografii a spoločnosti*. Bratislava : Historický ústav SAV, 2010; MARUŠIAK, Juraj. Sloboda (nielen) pre históriu. http://www.forumhistoriae.sk/forum/vyzva_z_blois/marusiak.pdf.

¹⁸ Pozri: PECH, Stanley Z. Ferment in Czechoslovak Marxist Historiography. In *Canadian Slavonic Papers*, 1968, roč. 10, č. 4, s. 502-522; BARTOŠEK, Karel. Czechoslovakia: The State of Historiography. In *Journal of Contemporary History*, 1967, roč. 2, č. 1, s. 143-155; LIPTÁK, Ľubomír. Úloha a postavenie historiografia v našej spoločnosti. In *Historický časopis*, 1969, roč. 17, č. 1, s. 98-118.

vania histórie na politické ciele viedli síce k „profesionalizácii“ historikov v zmysle „zvedčenia“ ich práce, prehlbovali však aj skepticizmus k možnostiam marxistickej teórie: „Reakciou na predchádzajúcu politickú diktatúru pojmov bola snaha o empirickú presnosť a zdržanlivosť voči totalitným a univerzalistickým teóriám a konceptom predchádzajúceho obdobia.“¹⁹ Výsledkom bola „kríza identity“ historiografie v stredoeurópskych komunistických diktatúrach, keď sa prakticky zrútil celý teoretický základ jednotlivých národných príbehov: „Zatiaľ čo centrálné kategórie marxistickej teórie ako napr. pojem triedy, boli relativizované ako vedecky nedostatočné, panovala neistota čo by malo prísť na ich miesto.“²⁰ Aj keď mnoho historikov hralo v jednotlivých liberalizačných obdobiach významnú úlohu politických publicistov, väčšina z nich nedokázala prísť s novými teoretickými a metodologickými konceptmi, ktoré by dokázali nahradiť tie odvrhnuté. Vrátili sa preto k starým a osvedčeným pozitivistickým postupom, ktoré do určitej miery predstavovali odpoveď na mystifikácie a nanútené koncepty 50. rokov. Stiahnutie sa do „hodnotovej neutrality“ a bádanie o problémoch bez politickej a ideologickej dôležitosti sa javilo ako cesta k slobodnejšej vede. Československý normalizačný režim tiež žiadny nový teoretický koncept neponúkol. Ako píše historička Libora Oates-Indruchová, počas normalizácie hlavným cieľom už nebolo ani len predstierať rozpracovávanie teoretických základov marxistickej vedy, ale len vykonávať ideologickú výchovu. Kreatívny prístup k rozvoju marxizmu-leninizmu nebol ani potrebný ani požadovaný, najdôležitejšie bolo „udržiavať ideologický status quo“.²¹

Treba však spomenúť, že vývoj nebol vo všetkých krajinách východného bloku rovnaký. Predstavitelia komunistických režimov Maďarsku a Poľsku umožňovali už od 60. rokov svojim historikom kontakty so západom, čo znamenalo aj čiastočné preberanie nových myšlienkových smerov a teoretických konceptov. Oveľa rigidnejší režim normalizačného Československa, takéto možnosti neponúkal. K formálnemu historickému materializmu, v skutočnosti k triedne podmienenému pozitivismu tak nevznikla žiadna relevantná alternatíva. Neobjavila sa ani v disidentských kruhoch ani v exilovej historiografii.²² Názory o podobnosti interpretačných stratégií medzi marxistickou historiografiou a disidentskými historikmi sa objavujú už od konca 80. rokov – obe skupiny historikov sa opierali o etnocentristický naratív a teleogické vnímanie dejín, pričom ponúkali extrémne polarizovaný obraz minulosti.²³ Aj letný pohľad na produkciu českej a slovenskej exilovej

¹⁹ HEUMOS, Peter. Geschichtswissenschaft und Politik in der Tschechoslowakei. Entwicklungstrends der zeitgeschichtlichen Forschung nach 1945. In *Jahrbucher für Geschichte Osteuropas*, 1978, roč. 26, č. 4, s. 555.

²⁰ Tamže, s. 557.

²¹ OATES-INDRUCHOVÁ, Libora. The Limits of Thought?: The Regulatory Framework of Social Sciences and Humanities in Czechoslovakia (1968 – 1989). In *Europe-Asia Studies*, 2008, roč. 60, č. 10, s. 1776.

²² V slovenskom prípade bol najsilnejšou alternatívou nacionalistický, otvorene revizionistický a antiliberálny prístup ľudáckeho exilu.

²³ SCHMIDT-HARTMANN, Eva. Forty years of historiography under socialism in Czechoslovakia. Continuity and change in patterns of thought. In *Bohemia*, 1988, roč. 29, č. 1, s. 322-324.

historiografie potvrdzuje, že veľmi podobné interpretačné modely sú dominantné aj v tejto skupine historikov. Toto konštatovanie nie je nijako prekvapujúce, koniec koncov aj exiloví historici získali vzdelanie na československých univerzitách a do zahraničia odišli už ako „hotoví“ vedci. Samozrejme na oboch stranách existovali výnimky, tie však nedokázali narušiť dominantné interpretačné rámce. Okrem toho český aj slovenský exil možno vo všeobecnosti považovať skôr za „strážcu tradície“²⁴ ako inovačnú silu. Ako poznamenala nemecká historička Eva Hahn, v prípade disentu zohrával Masaryk a Pekař rovnakú úlohu ako Marx a Lenin v marxistickej historiografii.²⁵

Izolácia od hlavných myšlienkových prúdov v európskej historiografii spôsobila, že skepticizmus k možnostiam marxistickej teórie sa zmenil na nedôveru aj k teoretickým a metodologickým konceptom vo všeobecnosti. Predstava „objektívnej“ historiografie tak často splývala s predstavou „zapĺňania bielych miest“. Základnou predstavou tohto výskumu bolo presvedčenie, že bez „vnúteného ideologického balastu“ bude na základe štúdia prameňov konečne možné zistiť „wie es eigentlich gewesen ist“. Ľubomír Lipták píše o návrate k rutinnému zapĺňaniu bielych miest v dejinách, ako k činnosti, ktorá mala zakryť myšlienkovú a koncepcnú sterilitu historiografie: „*Vychádza sa z primitívnej predstavy, že dejiny možno zložiť z akejsi mozaiky čiastkových poznatkov ... , že je úlohou generácii iba skladať kamienok ku kamienku, až kým vo vhodnej chvíli vznikne ten správny obraz minulosti.*“²⁶

Kritici totalitno-historického konceptu často zdôrazňujú fakt, že napriek zmenám po roku 1989 existuje v spoločnosti až prekvapivé množstvo kontinuit a navyknutých spôsobov konania. Petr Pithart na konci svojej štúdie o probléme totalitarizmu v Československu výstižne parafrázuje výrok Alexisa de Tocqueville: „*Žiadna revolúcia neprináša také zásadné zmeny, aké si jej aktéri predstavujú.*“²⁷ Platnosť tohto tvrdenia v prípade českej a slovenskej historickej vedy je len ťažko spochybniteľná. Kontinuita s minulým obdobím pretrvávala aj v niektorých zásadných prístupoch k historickej práci. Porevolučné „kádrové zmeny“ na inštitúciách vedeckého výskumu neboli veľké, bývalí disidenti a exulanti až na výnimky žiadne nové teoretické a metodologické impulzy nepriniesli a predstavitelia novej generácie ešte len museli absolvovať zahraničné stáže, kde si osvojili vedomosti, ktoré doma jednoducho získať nemohli, pretože nemali od koho.

Celkovú situáciu (teoretické a metodologické vákuum) v historiografii po roku 1989 výstižne zhodnotil historik Roman Holec: „*Predtým sa nemohlo a až teraz sa nevedoť zistiť,*

²⁴ Či už sa jednalo o prvorepublikovú demokraciu, slovenskú samostatnosť alebo socialistický humanizmus roku z 1968.

²⁵ SCHMIDT-HARTMANN 1988, s. 323.

²⁶ LIPTÁK, Ľubomír. *Storočie dlhšie ako sto rokov*. Bratislava : Kalligram, 2011, s. 51.

²⁷ PITHART, Petr. 1969–1989: chybějící pojem, či spíše nechuť k porozumění? In *Soudobé dějiny*, 2009, roč. 16, č. 4, s. 698.

že sa nevie.“²⁸ Ešte väčší problém ako nevedomosť, je však rozšírené presvedčenie, že podobné vedomosti sú nielen nepotrebné, ale dokonca priamo škodlivé pre historikovu prácu. Ako zdôrazňuje Miroslav Michela, „teórii nepriateľský postoj u historikov“ sa v historickej obci zakorenil počas normalizácie a vyplynul z faktu, že marxizmus, ako jediný tolerovaný teoretický prístup k dejinám, nebol už dlhšiu dobu pred pádom diktatúry braný vážne.²⁹ Na druhej strane aj pseudo-marxistické naratívne príbehy, boli stále postavené na dichotomickej marxistickej schéme rozdeľovania minulosti na pozitívne a negatívne udalosti a do značnej miery aj triednej paradigme, v ktorej hral hlavnú úlohu „ľud“ chápaný ako synonymum národa.

Pád komunizmu priniesol predstavu o definitívnej slobode od ideológie. Po roku 1989 zavládlo presvedčenie, že hodnotovo neutrálny výskum oddelí „klamstvo“ od „pravdy“, pričom nové teoretické prístupy v oblasti kultúrnych a sociálnych dejín predstavujú vlastne skrytý návrat marxizmu a ideologizáciu historickej vedy.³⁰ Rýchly nárast záujmu o nové výskumné témy³¹ preto nebol sprevádzaný akceptáciou najnovších metodologických prístupov v historickej vede: „*Liberalizácia historickej vedy po roku 1989 priniesla skôr znovuoživenie starých konceptuálnych modelov a nie prijímanie tých nových.*“³² Všeobecný trend tak smeroval skôr k definitívnemu presadeniu pozitivisticko-empirickej historiografie a nie k záujmu o nové výkladové modely.

Historici sa pri výskume dovtedy tabuizovaných tém celkom logicky obrátili na známe postupy. Aj výsledný, jasne vykreslený čierno-biely obraz „komunistickej totality“ možno považovať za prejav kontinuity tradičného videnia spoločnosti, tak ako ho predstavovala marxistická historiografia. Ju tu obraz neľútostného súboja negatívne definovanej vládnucej elity s kontra-elitou bojujúcou za „lepší zajtrajšok“, pričom utláčaný ľud trpí, je viac-menej pasívny, ale v rozhodujúcom okamihu podporí progresívne sily. Takto vykreslenú spoločnosť nájdeme rovnako v marxistickom naratívne aj v postkomunistickom totalitno-historickom výklade. Pre oba výkladové modely sú ľud, občania, šedá zóna atď. zaujímaví len keď sa búria, bojujú alebo protestujú. O bežný, normálny život „obyčajných ľudí“ sa vlastne nikto nezaujíma.³³ Na tomto mieste preto znova treba zopakovať otázku, do akej miery vývoj historiografie v období socialistickej diktatúry a hlavne kontinuita tohto vývoja spôsobili, že súčasná historiografia má zásadné problémy s analýzou obdobia komunistického režimu.

²⁸ HOLEC, Roman. Historik a peniaze (Alebo podiel peňazí na poľudštení historika). In *Historický časopis*, 2002, roč. 51, č. 1, s. 24.

²⁹ MICHELA 2011, s. 702.

³⁰ KOPEČEK 2008a, s. 81.

³¹ Sem celkom logicky patril záujem o disidentov a ich rozprávanie, pretože práve z tejto skupiny sa formovala značná časť nových politických elít.

³² KOPEČEK 2008a, s. 81.

³³ K tomuto problému pozri: VANĚK, Miroslav (ed.) *Obyčejní lidé ?! Přehled života tzv. mlčící většiny: životopisná vyprávění příslušníků dělnických profesí a inteligence, díl 1 – 3*. Praha : Academia, 2009; HEUMOS, Peter. „*Vyhrňme si rukávy, než se kola zastaví!*“ *Dělníci a státní socialismus v Československu 1945–1968*. Praha : ÚSD AV ČR, 2006; KALINOVÁ, Lenka. *Společenské proměny v čase socialistického experimentu: K sociálním dějinám v letech 1945–1969*. Praha : Academia, 2007.

Vysvetlenie súčasnej situácie s najväčšou pravdepodobnosťou ponúka úvod práce Vítězslava Sommera *Angažované dějepisectví*, v ktorom aplikuje teórie Thomasa S. Kuhna na prípad historiografie najnovších dejín v Československu.³⁴ Totalitno-historický výkladový model predstavoval takmer dve desaťročia dobovú historickú paradigmu, čiže aktuálny, dominantný výklad minulosti, ktorého sa držala väčšina historikov. Ako tvrdí Vítězslav Sommer, politika a aktuálny ideologický diskurz pomáha nastavovať nielen celkový spoločenský rámec pre historikov, ale výrazne sa podieľa aj na formovaní ich mentálneho obzoru a vytváraní ich svetonázoru.³⁵ Je jasné, že historické súdy budú vždy (aspoň do určitej miery) neoddeliteľne prepojené so sociálnou realitou v ktorej vznikajú.³⁶ V rámci formovania stredoeurópskeho priestoru mali jednotlivé interpretácie minulosti vždy mimoriadne dôležitú národovtornú a štátotvornú úlohu. To je jedno z vysvetlení úzkeho prepojenia politiky a historiografie. Časté radikálne zmeny a zlomy tak viedli nielen k politizácii historickej vedy, ale aj k historizácii politiky. Tento stav v značnej miere pretrváva aj v súčasnosti a jeho odrazom je aj popularita totalitno-historického rozprávania.

V 90. rokoch nepochybne značná časť historikov vnímala svoje poslanie ako výchovu k slobode, ako snahu napraviť povesť svojho odboru skompromitovaného službou komunistického režimu. Snaha „*ukázat ošklivou tvář komunismu ... a poskytnout tak vědecké opory pro příslib, že se komunistický experiment již nikdy nebude opakovat*“³⁷ tak bola autentickou súčasťou individuálneho občianskeho postoja a nie len posluhovaným straníckym záujmom. Nakoniec podobná situácia nastala aj v rokoch 1918 a 1968. Je však otázkou, koľko historikov si uvedomovalo, že výsledkom takejto snahy bude nové kolo politizácie a teda aj delegitimizácia historiografie najnovších dejín.

V posledných rokoch s najväčšou pravdepodobnosťou nastáva zásadná zmena interpretačných vzorcov, ktoré budú mať za následok novú paradigmu. Sú spojené s nástupom novej generácie historikov, ktorá sa snaží vymedziť voči svojim predchodcom. Napríklad prekonávaním toho, čo jej príslušníci vnímajú ako zaužívané výskumné, terminologické a interpretačné stereotypy. Tento proces má podobu stále intenzívnejšej kritiky starších postupov a ich nahrádzaním novými. Ich hlásatelia majú ambíciu presadiť ich do mainstreamu a vytvoriť z nich všeobecne rešpektované výkladové schémy. Výsledkom je tlak na zmenu paradigmy. Ako pripomína Sommer, v takýchto prípadoch sa väčšinou sa nejedná o hladké prechody, ale o dlhotrvajúce procesy „*plné kontroverzií a postupného*

³⁴ SOMMER, Vítězslav. *Angažované dějepisectví. Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950 – 1970)*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2011, s. 24-42.

³⁵ Tamže, s. 39.

³⁶ MOMMSEN, Wolfgang. Social Conditioning and Social Relevance of Historical Judgments. In *History and Theory*, 1978, roč. 17, č. 4, s. 22.

³⁷ PULLMANN 2008, s. 703.

získávání většiny zainteresovaných pro nová výkladová schémata“.³⁸ Skutočnosť, že ani proces rozvíjania kultúrno- a sociálno-historických postupov v rámci analýzy socialistickej diktatúry nebude bez konfliktu ukázali aj reakcie na monografiu Michala Pullmanna *Konec experimentu. Prestavba a pád komunizmu v Československu*. Symptomatickým ryšom kritických komentárov z pera najzapálenejších obhajcov totalitno-historického rozprávania je viditeľná neschopnosť, alebo minimálne neochota vecne spochybníť konkurenčnú argumentáciu. Protiargumenty sú tak nahradené útokmi ad hominem s cieľom diskvalifikovať predkladané výsledky a závery výskumu kádrovaním ich autora. Reálny vývoj v rámci českej historickej obce však potvrdzuje tvrdenie, ktorým Sommer reagoval na kritiku Pullmanovej knihy od novinára Jana Rejžka: „*Možná je Rejžkovo demagogické zavržení jedné vědecké knihy pouze hysterickou reakcí vyplývající ze zjištění, že pomalu končí zlatá léta „kádrováckého“ přístupu ke komunistické minulosti. Pullmannova práce, k níž mám jako historik nejednu kritickou připomínku, je totiž důkazem toho, že do české veřejné debaty o komunismu začíná vstupovat generace, která namísto moralizujících soudů a dehonestáčnických praktik nabízí odstup a kritickou analýzu.*“³⁹

Na druhej strane odmietnutie dichotomického a schematickeho totalitno-historického naratívu by nemalo zároveň znamenať aj odmietnutie teórie totalitarizmu *en bloc*. Základom tejto teórie totalitarizmu je presvedčenie, že totalitný režim je špeciálnou kategóriou výkonu moci, odlišnou od demokracie a tradičnej diktatúry.⁴⁰ Jednotlivé teórie totalitarizmu sa však pomerne rýchlo stali terčom ostrej kritiky. Dôvodov bolo viacero. Tým prvým bola ich údajná neschopnosť vysvetliť zmeny v komunistických krajinách po destalinizácii, čo viedlo k spochybneniu ich užitočnosti pre popis reálneho vývoja v komunistických režimoch. Podľa kritikov totalitno-historického rozprávania, teóriu totalitarizmu diskvalifikuje skutočnosť, že pracujú s dichotomickou schémou všemocný režim vs. ovládaná spoločnosť. Kritika bola namierená aj na údajnú prílišnú politizáciu a ideologizáciu týchto teórií.⁴¹ Napriek tomu však totalitarizmus aj v súčasnosti patrí medzi základné pojmy 20. storočia. Ako tvrdí Bianca Hoenigová, dokonca aj ten, kto premisy teórie totalitarizmu odmieta ich musí pri kritickom štúdiu komunizmu alebo fašizmu nejakým spôsobom reflektovať.⁴²

V českom prostredí to dokazujú aj texty monotematickeho čísla časopisu *Soudobé dějiny* s názvom *Existoval v českých dějinách totalitarismus?* Na typické výhrady voči nejasnej definícii totalitného režimu ako ideálneho typu, ktorý v skutočnosti v úplnosti nikdy

³⁸ SOMMER 2011, s. 41.

³⁹ SOMMER, Vítězslav. Nehněvej se na zrcadlo... In *Lidové noviny*, 16. 6. 2011.

⁴⁰ Prehľad vývoja teórií totalitarizmu ponúka štúdia: DOBEŠ, Jan. Totalitarismus mezi ideologií a teorií. In *Dějiny-Teorie-Kritika*, 2007, roč. 3, č. 1, s. 183-218.

⁴¹ Tamže, s. 218.

⁴² HOENIGOVÁ, Bianca. Možnosti a meze jednoho paradigmatu. Teorie totalitarismu aplikovaná na státní socialismus středovýchodní Evropy. In *Soudobé dějiny*, 2009, roč. 16, č. 4, s. 652.

neexistoval reagoval Clemens Vollnhals: „Mnohokrát kritizovanou pojmovou neostrošť ovšem sdílí s jiným pojmy, jako demokracie, modernizace nebo imperialismus, aniž by to znamenalo, že by tyto pojmy byly zbytečné. Nepostradatelný se mi pojem totalitarismu jeví na úrovni vysoké abstrakce, pro klasické (od Aristotelových dob) učení o formách vlády. Vyznačuje určitý typ moderních diktatur, které lze označit také jako světonázorové diktatury s požadavkem uplatnění totální hegemonie.“⁴³ Ako priznáva Jiří Dobeš, teória totalitarizmu sa do istej miery skompromitovala svojim prepojením s aktuálnou politickou situáciou a politickými záujmami.⁴⁴ Tie sa týkali v prvom rade zdôraznenia nadradenosti demokratických režimov a do istej miery aj ich morálneho práva na zvrhnutie totalít. Dobeš však dodáva, že ani konkurenčné sociálne vedné teórie nie sú voči politizácií odolné.⁴⁵ Výstupy podložené týmito teóriami za istých okolností skutočne môžu viesť relativizácií škodlivosti diktatúr, resp. k ospravedlňovaniu reálne existujúcich zločinov spáchaných reprezentantmi takýchto režimov. Ako zdôrazňuje Martin Škabraha: „[B]ez ohľadu na to, zda jsou motivace aktérů «pouze» akademické, nebo otevřeněji politické, někteří z nich se při kritice určitých forem historického bádání a jejich dopadu na současnou společnost dostávají částečně do pozice obhájců historického komunismu, byť i v čistě hypotetickém modu.“⁴⁶ Každopádne možnosť zneužitia a pojmová „neostrošť“, nemôže byť základom úplného odmietnutia teórie totalitarizmu.⁴⁷ Tá má ako analytický nástroj aj svoje výhody. Podľa Jakuba Rákosníka napríklad vtedy, keď sa snažíme definovať zreteľné rozlišovacie kritérium medzi liberálnou demokraciou a alternatívnymi systémami modernity, ktoré vychádzajú z jej programového popierania liberálnej demokracie.⁴⁸

V rámci analýzy vývoja postojov k totalitno-historického výkladového modelu v slovenskej historickej obci možno konštatovať, že tu zatiaľ žiadna diskusia neprebíha. To však v žiadnom prípade neznamená, že by takýto typ naratívu v slovenskom prostredí neexistoval a nebol súčasťou politickej inštrumentalizácie dejín. Zatiaľ asi najotvorenejšie na tento problém upozornil v roku 2009 vtedajší predseda parlamentu Pavol Paška Na konferencii ľavicového think-tanku ASA (Analýzy, Stratégie, Alternatívy), ktorá sa uskutočnila pri príležitosti 20. výročia pádu komunizmu, predniesol emotívny, nervózny prejav v ktorom tvrdil, že skupinka ľudí, ktorou nepochybne myslel bývalých disidentov, si prisvojila právo rozkazovať miliónom iným ľuďmi, ktorí tiež možno stáli na revolučných námestiach, ako majú udalosti pádu komunizmu vnímať: „Hovorím im drž hubu a krok, pretože my sme tí vyvolení, ktorí majú dnes právo povedať – toto je svätá pravda a ty máš

⁴³ VOLLNHALS, Clemens. Pojem totalitarismu v proměnách dvacátého století. In *Soudobé dějiny*, 2009, roč. 16, č. 4, s. 638.

⁴⁴ DOBEŠ 2007, s. 218.

⁴⁵ Tamže.

⁴⁶ PULLMANN 2008, s. 716.

⁴⁷ Tieto problémy má totiž spoločné s väčšinou iných teoretických konceptov.

⁴⁸ RÁKOSNÍK 2012, s. 17.

smolu.⁴⁹ Kritika totalitno-historického naratívu v podobe otvoreného útoku na politickú opozíciu sa však nikdy nemohla stať základom zmysluplnej diskusie o vnímaní „nedemokratickej minulosti“.

Nič tiež nenasvedčuje tomu, že by sa to v blízkej budúcnosti malo zmeniť. Príčin je niekoľko. Pre vedecký výskum obdobia 1948 – 1989 na Slovensku je stále dominantný najmä „pohľad zvrchu“, optikou stranického vedenia. Záujem je sústredený na fungovanie najvyšších stranických a vládnych orgánov.⁵⁰ To platí aj pri výskume ekonomických a sociálnych dejín. Takýto náhľad na dejiny socialistickej diktatúry neprináša žiadne argumenty spochybňujúce totalitno-historickú interpretačnú schému. Druhý dôvod je úzko prepojený s tým prvým a výstižne ho popisuje M. Michela: „Napriek tomu, že aj na Slovensku dochádza postupne k zmenám a určitým inováciám na poli metodológie, naďalej sa pestujú predovšetkým klasické politické dejiny, dominuje nekritický zberateľský naratívny prístup, fetišizmus prameňov a faktov.“⁵¹ Na Slovensku funguje predovšetkým mimociózny výskum politických dejín. Chýba však odvaha resp. snaha problematizovať „tradičné“ východiská a „očakávané“ závery. Ľubomír Lipták v roku 1990 písal o „nízkych horizontoch“, absencií nových pohľadov a nedostatku novátorstva ako o dedičstve normalizácie.⁵² Na rozdiel od českého prípadu sa na Slovensku zatiaľ nesformovalo kritické množstvo historikov, ktorí by tlačili na zmenu tradičnej paradigmy pri analýze socialistickej diktatúry.

V dôsledku rozdielneho zloženia a pôvodu post-komunistických slovenských politických elít a inak zameraných mobilizačných stratégií, sa politická inštrumentalizácia dejín 20. storočia zameriavala na odlišné témy. Totalitno-historické rozprávanie sa tak nestalo takou dôležitou súčasťou politiky dejín ako v Česku. Dôvody výstižne popísal politológ Grigorij Mesežnikov vo svojej štúdií o populizme: „*Hoci tzv. „slovenská otázka» v 20. storočí v interpretácii mnohých popredných slovenských politikov bola kombináciou otázok historického, štátoprávneho, sociálneho a kultúrneho charakteru, do popredia sa často dostával etnicko-nacionálny prvok, možnosť vymedziť sa na základe pôvodu, príslušnosti k etnicky definovanému spoločenstvu (národu), k jazyku.*“⁵³ Ponovembrový vývoj tento trend posilňoval. Dôležitosť národnej paradigmy v slovenskom prostredí bola spôsobená nutnosťou historickej legitimizácie vzniku nového štátu. Práve „získanie samostatnosti“ sa postupne začalo vyzdvihovať ako jeden z najvýznamnejších dôsledkov pádu komunizmu. Z hľadiska presadenia takejto interpretácie je totalitno-historický model nevýznamný,

⁴⁹ BARIAK, Ladislav. Paška: Sloboda nestačí, potrebujeme plný žalúdok. Dostupné: <http://aktualne.centrum.sk/domov/politika/clanek.phtml?id=1195332> (posledný náhľad 28. 6. 2013). Prejav vo zvukovej verzii: <http://tv.sme.sk/v/12734/paska-uraza-ma-ze-ma-maju-za-bolsevika.html> (posledný náhľad 28. 6. 2013).

⁵⁰ Samozrejme existujú výnimky, tie však stále predstavujú len izolované „ostrovčeky pozitívnej deviácie“.

⁵¹ MICHELA 2011, s. 704.

⁵² LIPTÁK 2011, s. 85.

⁵³ MESEŽNIKOV, Grigorij – GYÁRFÁŠOVÁ, Olga. *Národný populizmus na Slovensku*. Bratislava : IVO, 2008, s. 9.

pretože nedostatočne zdôrazňuje národný princíp dejinného vývoja. V rámci slovenského politického diskurzu dlhodobo pretrvávajúce uprednostňovanie etnického pre občianskym princípom ako aj hodnoty národnej nezávislosti pred demokratickým režimom. V skratke, univerzálnou odpoveďou na „slovenskú otázku“ je samostatný národný štát. V slovenskom prostredí preto veľa väčšie uplatnenie nachádza reprodukovanie nacionalistickej paradigmy. Z hľadiska dôsledkov pre vývoj slovenskej historiografie však nacionalistický výkladový model zohráva veľmi podobnú úlohu, akú má v Česku totalitno-historické rozprávanie. Oba tieto naratívy sa vo viacerých aspektoch na seba podobajú. Sú postavené na zjednodušujúcom, dichotomickom videní sveta. V oboch sa vyskytuje predstava lineárneho vývoja a „bezalternatívosti“ dejín, v mnohom podobná dogmatickej marxisticko-leninskej predstave zákonitého vývoja.

Je zaujímavé, že rovnako ako v Česku, aj na Slovensku zohrávajú hlavnú úlohu zástancov spomínaných výkladových modelov práve reprezentanti ústavov založených na výskum „doby neslobody“ a „kultivácie národnej pamäti“. Michal Pullmann považuje činnosť Ústavu pro studium totalitních režimů za snahu definitívne presadiť totalitno-historické rozprávanie.⁵⁴ Viacerých vplyvných predstaviteľov slovenského Ústavu pamäti národa zase možno považovať za hlavných ideológov nacionalistickej paradigmy. Najvýraznejším príkladom je Martin Lacko, ktorý niekoľkokrát zdôraznil, že v rámci analýzy najnovších dejín Slovenska je najdôležitejším problémom boj o to, „*či sa bude pri výklade dejín zohľadňovať aj národné hľadisko, alebo sa toto úplne vylúči*“.⁵⁵ Za základnú deliacu líniu (nielen) v rámci slovenskej historickej obce považuje vzťah „k slovenskej štátnosti, spor národného a svetoobčianskeho princípu“. Podľa Lacka národný prístup „*zachováva princípy vedeckého bádania, no pritom sa nevzdáva hodnôt národnej histórie, čím uchováva a kultivuje pamäť národa*“, zatiaľ čo „historiografické svetoobčianstvo“ znemožňuje písanie objektívneho, pravdivého obrazu slovenskej minulosti.

Spochybzenie týchto predstáv je vnímané ako ohrozenie samotného poslania slovenskej historiografie. Udržateľnosť nacionalistického konceptu dejín je tak postavená na apriórnom odmietaní nových metodologických a teoretických postupov. Toto odmietnutie stojí na dvoch základných argumentoch. Tým prvým je, že nové (modernistické, liberálne, západné) koncepty a postupy sú pre výskum slovenských národných dejín nevhodné. Podľa slavistu Petra Žeňucha „*demytologizovaná a liberalizovaná historická pamäť „deformuje identitu jednotlivca tým, že relativizuje tradičné hodnoty a princípy historickej a kultúrnej identity národa a spoločnosti*“.⁵⁶

⁵⁴ PULLMANN 2008, s. 717, pozn. 28.

⁵⁵ LACKO, Martin. *Zápas o pamäť slovenského národa*. In <http://www.korene.org/kategorie-obsahu/clanky/konferencie/99-20-rokov-slovenskej-statnosti> (posledný náhľad 28. 6. 2013).

⁵⁶ ŽEŇUCH, Peter. Interdisciplinárne dimenzie prešovskej historiografie z pohľadu slavistu. In *Dejiny – Internetový časopis Inštitútu histórie FF PU v Prešove*, 2012, č. 2, s. 69. Dostupné na internete: <http://dejiny.unipo.sk/2012-DEJINY-2-2012/index.html> (posledný náhľad 28. 6. 2013).

Druhým argumentom, je hrozba opätovnej ideologizácie národného príbehu, tentoraz západnými myšlienkovými smermi. Tento názor sformulovala historička Emília Hrabovcová: „*Symptomatická je aj skutočnosť, že po páde komunizmu nahradili mnohí východoeurópski historici obnosenu marxistickú kazajku novým, ale v jadre blízky modernizačným korzetom, ktorého prijatie bolo navyše spájané s prihlášením k novému, západnému euroatlantickému politickému referenčnému modelu. Vymieňať bolo treba v konečnom dôsledku iba málo: proletariát ako historická avantgarda bol nahradený meštianstvom či občianskou vrstvou (Bürgertum) a «posledný cieľ» identifikovaný už nie v komunistickej svetovej spoločnosti bez tried, národov, štátov a Boha, ale v globálnej «open civil society», zbavenej náboženskej, národnej a kultúrno historickej konotácie.*“⁵⁷

Odmietanie nových metodologických prístupov nepochybne konvenuje aj slovenskej mainstreamovej historiografii, ktorá sa vo svojej väčšine stále pridržá tradičných etnocentristických konceptov. V tomto ohľade sú interpretačné postupy tejto skupiny historikov nepochybne bližšie nacionalistickému krídlu slovenských historikov ako ich kritikom. Na tom nič nemení ani skutočnosť, že značná časť mainstreamu s mnohými závermi nacionalistov nesúhlasí. Podobne ako v prípade totalitno-historického rozprávania, aj v tomto prípade zohráva zásadnú úlohu jednoduchosť, bezproblémovosť, dôverná znalosť a aj všeobecná akceptovanosť (na Slovensku) tohto tradičného interpretačného modelu. Kým však bude táto situácia pretrvávať, metodologická kritika postupov nacionalistickej historiografie nie je možná.

Aj v slovenskej mainstreamovej historiografii sa tak stretávame s tromi základnými problémami, ktoré Pullmann spomína v súvislosti s dominanciou totalitno-historického výkladu: odmietanie moderných výkladových modelov, vytesnenie zahraničných diskusií, jednoduchá a otvorená politická inštrumentalizácia najnovších dejín. Tak ako v prípade totalitno-historického rozprávania, výsledná podoba súčasnej nacionalistickej paradigmy je v značnej časti ovplyvnená vývojom historiografie najmä v normalizačnom období. Podobne ako marxistická historiografia, aj tzv. národní historici konzekventne delia historické udalosti aj osobnosti na pozitívne a negatívne, výlučne podľa toho, ako prispievali dosiahnutiu konečného cieľa dejinného vývoja – či už to je beztriedna spoločnosť, samostatný národný štát. Podobnosť s vývojom marxistického národného príbehu minimálne dobe normalizácie je v tomto prípade neprehliadnuteľná.

Ak teda konštatujeme, že totalitno-historické rozprávanie má podobu aplikácie postupov typických pre marxistickú historiografiu na nové témy, v prípade nacionalistického naratívu, je tento predpoklad rovnako silný a kontinuita je ešte zjavnejšia. Ako tvrdí Stephan Auer, debaty o „význame“ slovenských dejín, ktoré prebiehali už pre rokom

⁵⁷ HRABOVCOVÁ, Emília. Niekoľko myšlienok na margo krízy dnešnej historickej vedy. In *Historický zborník*, 2008, roč. 19, č. 2, s. 15-16.

1989 vytvárali (okrem iného) ideologický rámec pre etnocentrický koncept národa.⁵⁸ Po páde komunizmu z neho len stačilo zoškrabať „červený náter“. To však len potvrdzuje názory, že kontinuita medzi pred- a ponovembrovým režimom tu stále existuje. Predstava úplného rozchodu s „komunistickou minulosťou“ ako si ju mnohí predstavovali tesne po roku 1989, tak bola len nesplneným (a nesplniteľným) želaním. Slovy Jiřího Suka: „Dnes je jasné, že mentální, sociální a majetková spojitost mezi oběma dobami je větší: pojem postkomunismus jako kontinuita v diskontinuitě je pobídkou k důkladnému zkoumání povahy naší soudobé situace“.⁵⁹ Pre výskum súčasného stavu českej a slovenskej historiografie to nepochybne platí tiež.

Cituj:

Hudek, Adam. Totalitno-historické rozprávanie ako dedičstvo normalizačnej historiografie. In *Forum Historiae*, 2013, roč. 7, č. 1. ISSN 1337-6861.

...

Mgr. Adam Hudek, PhD. pracuje ako vedecký pracovník v Historickom ústave SAV, na Oddelení dejín vedy a techniky. Zaoberá sa dejinami českej a slovenskej historiografie v 20. storočia, teóriou historiografie a vývojom inštitúcií vedeckého výskumu v stredoeurópskom priestore. Je autorom knihy *Najpolitickéjšia veda. Slovenská historiografia v rokoch 1948 – 1968* (Bratislava, 2010).

Kontakt: Adam.Hudek@savba.sk

⁵⁸ AUER, Stefan. *Liberal Nationalism in Central Europe*. London : Routledge, 2004, s. 156.

⁵⁹ SUK, Jiří. Zlom mezi „totalitou“ a „democracií“ Československý rok 1989 v alternativách. In *Soudobé dějiny*, 2009, roč. 16, č. 4, s. 567.